

KAYBOLAN HAZİNE

Kayıp Diller Ve Sırları

İnsanlığın on binlerce yıllık bilgi hazinesi, yok olan dillerle birlikte kayboluyor. Gezegenimizin doğasının korunması, Türkiye’de ve tüm dünyada dilleriyle birlikte kültürel çeşitliliğin sürmesine bağlı.

YAZI: SELCEN KÜÇÜKÜSTEL*

Gagavuzlar, bugün Moldova Cumhuriyeti’nde, Gagağuzeli Özerk Devleti’nde, Kuzeydoğu Romanya’da ve az sayıda Ukrayna’da yaşayan, Hristiyan bir Türk topluluğudur. Dilleri tehlike altındadır. Gagavuz sözcüğü, 1260 yılında kardeşine karşı taht savaşını kaybederek Bizans’a iltica eden Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzettin Keykavus’un adından geliyor. Moldova’danın kimi köylerinde çobanlık yapan Gagavuzlara da rastlanıyor.

Yalova'nın bir dağ köyünün ormanındaydık. “Ne zaman bu yolları yaptılar, buraların eski tadı kalmadı be kızım,” diye söyleniyordu Saadettin Amca yürürken. Dile kolay, tam 75 yıldır burada yaşıyordu. “Biz çocukken bu ormanda saatlerce yürür, burada yaşayan her ağacı, her canlıyı tanırdık. Şimdi hale bak! Bir yerden araba yolu geçti mi, artık orayı unuttacaksın zaten. İnsanın girdiği yerden hayır gelmiyor.”

Bir yandan sohbet ederken, bir yandan da yolda karşımıza çıkan meyve ağaçlarının başında durup tatlarına bakıyorduk. Topladığım böğürtlenler yüzünden morumsu renge dönmüş parmaklarımla tanımadığım bir ağaca dokunup sordum:

-Bu ne ağacı?

Cevap vermeden önce bir an duraksadı Saadettin Amca.

-Hımm.. Şey, “totori çuhuli” işte...

Şaşkın bir ifadeyle bakakalmıştım.

-Totori tuçili mi?

-Hayır, totori çuhuli.

Daha gırtlaktan çıkarıyordu sözcükleri, tam uygun bir harfle karşılayamadığım sözcüklerdi.

-Totori çuhuli, Lazcada bir armut çeşidi. Nasıl desem, asma kabağı gibi uzun ve büyük bir ağacın meyvesi gibi, armut demek.

Böylece konumuz ormandan geçen yoldan, Lazcaya gelmişti işte. Saadettin Amca devam etmişti:

-Lazcada armut çeşitleri saymakla bitmez ki kızım, niye şaşıırıyorsun?

Haçaçuri çuhuli, puçuri çuhuli, kalam sapi tçuhuli, mektasi çuhuli, dundu çuhuli, ceronori çuhuli... Daha bu aklıma gelenler, armutların yarısı bile değil. Hepsini görünce tanırım ben, adlarını da iyi bilirim ama Türkçede tam aynısını söylemek zor oluyor.

-Bu köyde herkes Lazca biliyor mu?

-Tabii buradaki herkes Laz, hiç kimse yok dışarıdan köyde. Biz kahvede hep Lazca konuşuruz. Ama gençler anlasalar da, pek iyi konuşamıyorlar. Okulda Türkçe konuştukları için unutupyorlar Lazcayı.

-Daha neler vardır kim bilir Lazca söylenip Türkçe söylemesi zor olan değil mi Saadettin Amca?

-Olmaz mı kızım! Nena, gurişi nek'na ren!

-Ne demek o?

-Dil, yüreğin kapısıdır.

O gün Kurtköy'ün ormanında sadece eski günlere ait anıları değil, artık gençlerin konuşmayı bıraktığı, öğrenmeye değer bulmadığı dillerin zenginliğini de hatırlamıştım. Zaten o Laz atasözü her şeyi özetlemiyor muydu? Dil yüreğin kapısıdır...

Dilbilimciler 1992 yılında Tevfik Esenç'in sesini almak üzere Hacı Osman köyüne akın ediyordu, çünkü Esenç vaktiyle Kuzeybatı Kafkaslar'da konuşulan Ubıhçanın bilinen son konuşanıydı. Esenç'in ölümüyle Ubıhça da soyu tükenmiş diller listesine katıldı. Tam 81 ünsüz, 3 ünlüden oluşan sıra dışı ses dizgesiyle Ubıhça ünsüz sayısında dünya rekorunu uzunca bir süre elinde tutmuştu.

Henüz kapsamlı bir çalışma ve karşılaştırma yapılmamış olsa bile, iki dil arasındaki benzerliklerden yola çıkarak Hemşince ile Ortaçağ Ermenicesi arasında yakınlık kuran, az sayıda Avrupalı dilci var. Türkiye'de Artvin'in Hopa ilçesindeki Laz köyleri içinde kalan Kemalpaşa köyünde yoğun olmak üzere, Borçka ilçesi ve Batı Marmara'nın çeşitli yerlerinde konuşuluyor. Buradaki Hemşinliler, tıpkı Rize'deki Hemşinliler gibi kendilerinin yüzyıllara dayalı ayrı bir Müslüman halk olduğunu kabul eder. Yalnızçam Dağları'ndaki Bilbilan Yaylası'na çıkan Hopa Hemşinlileri at yarışına meraklı olduklarından şenliklerde at yarışları da yapılıyor ve yarışlara Artvin'in diğer yöreleri ve Ardahan taraflarından katılanlar da oluyor.

Tevfik Esenç kendi toplumunda tek başına üstlendiği, yaşayan bir dilin son temsilcisi olma görevini dünyanın farklı yerlerindeki birçok insanla paylaşıyordu aslında. Kuzey Amerika yerli dillerinden Kopenyo dilinin son konuşanı Roscin-da Nolasquez 1987’de 94 yaşında, Vapo dilinin son konuşucularından Laura Somersal da 1990’da ölmüşlerdi. Onların ölümleri bile gelecek tehlikenin boyutlarını anlamaya yetmemişti.

Bilinen dünya dillerinin yaklaşık yarısı son 500 yıl içinde ortadan kalktı. Dilbilimciler bugün yeryüzünde 5 bin ile 6 bin 700 arası dil bulunduğunu hesaplıyor. Bunların en az yarısı, belki de daha çoğu gelecek yüzyıl içinde ortadan kalkmış olacak. Avustralya’da, Avrupalılarla ilişkiye girilmeden önce belki 250’den çok dil vardı. Şu an ise 50’den azı konuşuluyor. Amerika Birleşik Devletleri’nin kapladığı alanda, Kristof Kolomb’un ayak bastığı tarihte konuşulan tahmini 300 dilden bugün yalnızca 175’i konuşuluyor. Ancak bunlar da ucu ucuna yaşıyabiliyor.

Evde ana baba tarafından çocuklara doğal yollarla aktarılmaktan çıkan diller tehlikededir. Öyleyse kilit soru şudur: Bugün konuşulan dillerden kaç çocuklar tarafından evde öğrenilmiyor? Dünya nüfusunun yüzde 90’ının en çok kullanılan 100 dili konuştuğu hesaplanıyor. Bunun anlamı, yeryüzündeki insanların yaklaşık yüzde 10’u tarafından konuşulan en az 6 bin dil bulunduğudur. Dilbilimci Michael Krauss, 100 binin üzerinde konuşucusu bulunan bütün diller hesaba katıldığında “güvende” olan ancak 600 dil bulunabileceğini ileri sürüyor.

Peki bu dillerin ölmesi neden kaygı verici? Hepimiz aynı dili konuşup, kolayca anlaşsak çok daha iyi olmaz mı? Eğer bir dili sadece dilbilgisi olarak görüp, diğer dillerin de kendi dilimizle aynı olduğu yanılgısına kapılırsak bu sorular mantıklı olabilir. Oysa her dil, kendi içindeki sözcükler, deyişler, atasözleri ve masallarla binyıllardır biriktirilmiş çok değerli bilgileri taşır. Bir dilin ölmesiyle sadece sözcükler değil, bir yaşam biçimi ortadan kalkar. Yüzyıllardır biriktirilen bütün bilgiler bir daha geri gelmeyecek ve bulunmayacak şekilde kaybolur.

Avcı derleyici !Kunglar dünyayı bütün insanların ilk anası olarak kabul eder. Namibya, Botsvana ve Angola’ya yayılan Kalahari Çölü’nde yaşarlar. Bu topluluğun sıra dışı bir dili var: Kelimelerin başına konulan ünlem işaretiyle gösterilen, “klik” sesi çıkartılarak konuşuluyor. “!Kung” gibi.

Örneğin Kuzey Kutup Bölgesi'nde yaşayan İnuitler (Eskimolar), bu soğuk iklimde sağ kalma yolları geliştirmek zorundadır. Dolayısıyla insanın, köpeğin ya da bir "kayak"ın yani kanonun ağırlığını hangi çeşit buz ve karın taşıyacağı, İnuitlerin hayatta kalması için çok önemli bir bilgidir ve bu kar çeşitlerinin her birine ayrı isim verilmiştir.

Büyük Okyanus'ta yaşayan Palaulu geleneksel balıkçı 300'den fazla değişik balık türünü adlandırabilir ve ay takvimine göre yumurtlama çevrimlerini

bildiği balık türlerinin sayısı, bütün dünyayı kapsayan literatürdekinin birkaç katı kadardır.

Sibirya rengineyi çobanı Todzular rengineyikleri hakkında her türlü bilgiye sahiptirler. Bir Todzu sürü içindeki bir rengineyiğini ayırt etmek için "döngür" dediğinde, "ikinci bahardan üçüncüsüne geçmiş, ilk çiftleşme döneminde olan ama henüz çiftleşmeye hazır olmayan evcilleştirilmiş erkek rengineyiği"nden söz etmektedir. Veya bir Todzu, "mıyındzak" dendiğinde, "ilk çiftleşme baharında

olan evcilleştirilmiş dişi rengineyiği" olduğunu hemen anlayabilir. Başka hangi dil acaba rengineyikleri hakkında bu kadar işlevsel olabilir ki?

Brezilya'da yaşayan ve dünyanın en büyük barajı projesiyle yaşam biçimleri tehdit edilen Kayapolar, belki de dünyadaki en iyi arı ve karınca gözleyicileridir. Yaklaşık 56 arı türünü uçuş şekilleri, davranışları, ortamları, sesleri, şekilleri, bıraktıkları izler, kovanlarının şekli, balalarının miktarı ve kalitesi, larvalarının yenip yenemeyeceği ve hatta kokularına

göre 15 aileye ayırarak tanımlayabilirler!

Güney Sibirya'da yaşayan Tuvalı göçer çobanlar yıllık göç sırasında hayvanlarıyla birlikte yüzlerce kilometre derin vadilerin arasında ilerler, bir sürü dağı aşip sayısız nehri geçerler. Bu esnada onlara yön gösterecek hiçbir aygıtları yoktur. Doğayla olan yakın ilişkileri pusuladan daha güvenlidir Tuvalı çobanlar için. Geçtikleri yerlerdeki her dereyi, dağı, ağacı, hatta ufak tepeleri, çayları bile tanırlar ve adlandırır. Eteklerinden geçilen bir dağın adı "beyaz baş", "ay kafa", "siyah baci" olabilir. Tuvalı çobanlar hiçbir zaman kaybolmaz, çünkü geçtikleri yerlerdeki en ufak doğa olayını bile izlerler. Ağacın hangi tarafının yosun tuttuğu, karınca yuvalarının hangi tarafının daha dik olduğu ya da örümcek ağlarının yönü Tuvalı çobanlar için bir pusuladır. Çevreleriyle olan bu yakın ilişki Tuvalıların dilini de etkilemiştir elbette. Örneğin, "çizi-çizi" sözcüğü, "ayların ağaçları pençeleriyle çizmesi ya da sırtlarını kaşımak için ağaca sürtünmesi sırasında ağacın üst dallarının çatırdaması, hışırdaması" demektir. Ya da "dal-dıyır" büyük bir atın tırnak sesi; "dıyıldır" büyük bir kuşun kanatlarını çırpma sesi; "koyurt" ise insanın kara bastığında çıkardığı ses demektir. "Hir-hir" sözcüğü ateşin çıtırdaması ya da orman tavuğunun ani kıpırdaması sonucu çimenin hışırdaması anlamına gelir. "Şülür" suyun hemen hemen kurumuş bir nehir yatağında çıkardığı sestir. Bütün bu çevresel, biyolojik, estetik ve yöresel bilginin ifade edilmesi ancak Tuvalıların kendi dilleri ile gerçekleşebilir.

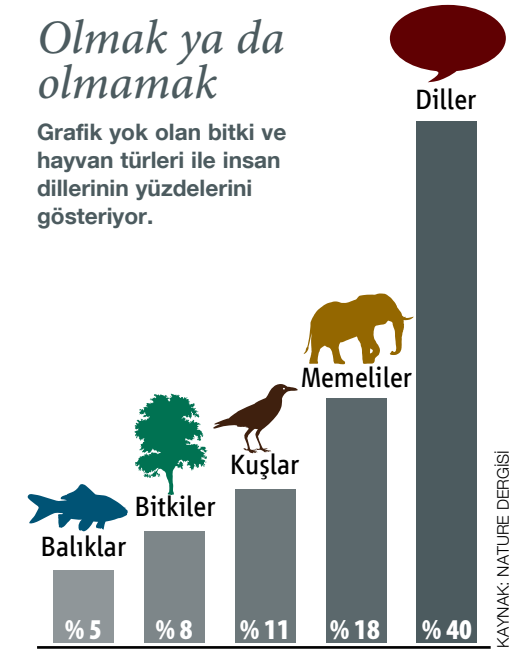
Bugün bilim insanlarının Kuzey Kutup iklimi konusunda İnuitlerden, deniz kaynaklarının kullanılması konusunda Büyük Okyanus adalarında yaşayanlardan, hayvanlar hakkında Kayapolardan, topografya konusunda Tuvalılardan öğrenecekleri çok şey vardır. Ne yazık ki şimdi diller yok olurken bu bilgi de unutuluyor. Bir dilden bir başkasına geçilirken, dilde kültürel olarak ayırt edici olan ne varsa, mesela bitki ve hayvan varlığına ilişkin sözcük dağarı, bunların hepsi yitiriliyor. Hem de bir daha asla yeri doldurulamayacak üzere. Bu bilgilerin yok olması, dünyadaki ekosistemlerin

Gagavuzların birçok geleneği eski Türk ve Müslüman geleneklerinden izler taşıyor. Örneğin Moldova'nın Volkanış kasabasında, Gagavuz damat Vova ile Rus gelin Oksana'nın düğünündeki tören ve kutlamalarda eski Türk gelenekleriyle Ortodoks inancı iç içe. Gagavuzca ise Oğuz grubuna bağlı bir Türk dilidir (karşı sayfada). Gagavuzların toplam nüfusları 250-300 bin arasında. Dış görünüm, çehre ve lehçe daha ziyade Anadolu'daki Yörükleri andırıyor (üstte).

Olmak ya da olmamak

Grafik yok olan bitki ve hayvan türleri ile insan dillerinin yüzdeleri gösteriyor.

ZAFER KIZILKAYA

Z. KIZILKAYA

Papua Yeni Gine yaklaşık 820 civarındaki yerel dil sayısı ile dil çeşitliliğinde dünya rekorunu elinde tutuyor. Burası aynı zamanda biyolojik çeşitliliğin de en yoğun olduğu ülkelerden biridir. Coğrafi olarak dağlık olması ve şehirler ile köyler arasında ulaşım ağının yok denemek kadar az olması nedeniyle nüfusun büyük bir bölümü birbirinden kopuk yaşıyor. Bu da küçük yerli toplulukları arasında birbirinden farklı bir sürü dilin ortaya çıkmasına neden olmuş. Huliler de bu topluluklardan biri.

korunmasında yararlı olabilecek bilgilerin yaşatılması açısından da ölüm kalım sorunlarına yer açacaktır. Yerli dillerde saklanan bilginin toprak kullanımı, deniz teknolojisi, hayvancılık, değişik yaşam çeşitleri gibi çeşitli konulara yönelik ölçülemeyecek değerde bakış açılarını sakladığını biliyoruz.

Dilsel ve Biyolojik Çeşitlilik

Kültürel çeşitlilikle biyolojik çeşitlilik birbirinden ayrılmaz. Yani bu demek oluyor ki dünyada dil çeşitliliği

bakımından en zengin ülkeler, aynı zamanda biyolojik olarak da aynı zenginlikte olan ülkelerdir.

En büyük dilsel ve biyolojik çeşitlilik, dünya nüfusunun yüzde 4'ünü oluşturan, fakat buna karşılık dünya dillerinin yüzde 60'ını konuşan yerel halkların yaşadığı bölgelerdedir. Bu da demek oluyor ki biyolojik ve dilsel çeşitliliğin korunması aslında yerli halkların yazgısına bağlıdır. Fakat ne yazık ki yerli halkların da çoğu tehlikededir.

Dillerin tehlikeye düşmesinin türlerin

tehlikeye düşmesiyle birlikte gitmesi tesadüf değildir. Bu tehlike aslında dünyamızın karşı karşıya olduğu çok daha büyük bir tehlikenin habercisi gibidir. Dillerimizde, bütün insanların birikmiş bilgeliğinden oluşan zengin bir kaynak yatmaktadır. Her dil yaşayan bir müze, dünyaya açılan yeni bir penceredir. Geleneksel bilginin insanlık için değeri ne yazık ki maddi bir getiri sağlamadıkça bilinmiyor. Oysa ABD'deki reçeteli ilaçların dörtte bir kadarı yağmur ormanlarında yetişen bitkilerden üretiliyor.

Burada yaşayan bitkilerde belki de daha birçok hastalık için çarelerin saklı olduğunu biliyoruz. Ancak yağmur ormanları ve burada yaşayan halk, dolayısıyla onların dilleri yok edildikçe bu bilgileri geri dönüşü olmaksızın kaybediyoruz.

Yeryüzündeki dillerin sayısını kesin olarak söylemek zordur. Ancak dil çeşitliliği dağılımının eşit olarak bölünmediğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Dünya üzerindeki ülke sayısının yaklaşık 25-30 katı kadar dil vardır, ki bu da çokdilliliğin bütün ülkelerde olduğunu gösterir. Ancak

Papua Yeni Gine'de yaklaşık 30 dil ailesine bölünen 800'ün üzerindeki dilin bir bölümü de Trobriand Adaları'nda konuşuluyor. Anadilleri "Kilivila". Bu dilde isimleri sınıflandırmak için karmaşık bir sistem kullanılıyor. Örneğin bazı meyveler, olgunlaşma evrelerinde ayrı bir meyve gibi kabul edilir ve bu yüzden farklı isimlerle adlandırılır. Olgunlaşmamış bir meyvenin adı başka, aynı meyvenin olgunlaşmış olanının adı başka ve gereğinden fazla olgunlaşmış olanın adı başkadır. Yine bu adalarda çocuğa tek başına annenin hayat verdiğine inanılıyor ve dayılar çocuklara babalardan daha yakın oluyor.

ALİ MURAT AYAY

ERIC LAFFORGUE/RAPHO

resmi dillerin sayısı oldukça küçüktür ve bu dillerin sayısı 100'ü geçmez. Örneğin İngilizce, Birleşmiş Milletler'ce tanınan 185 ulusal devletin 60'ından çoğunda resmi dildir. Demek oluyor ki, dünya dillerinin çoğu yazısızdır ve resmen tanınmamıştır. Sadece yerel topluluklarda ve ev içi kullanımla sınırlı kalmışlardır.

Dünya dillerinin yüzde 85'inin konuşucu sayısı 100 binin altındadır. Dil yoğunluğu ve sayısının iki büyük kuşak çevresinde toplandığını görebiliriz: Batı Afrika kıyısından başlayıp Kongo Havzası üzerinden geçerek Doğu Afrika'ya ulaşan kuşakla, Güney Hindistan'dan başlayarak Endonezya, Yeni Gine ve Büyük Okyanus adalarına uzanan diğer bir kuşak. Dünya dillerinin çoğu bu iki kuşaktaki 17 ülke arasında bulunmaktadır. Ve 137 dil ile Malezya, 380 dil ile Hindistan, 670 dil ile Endonezya, 270 dil ile Kamerun bunlardan bazı örneklerdir. Papua Yeni Gine ise bilinen 860 dil ile en çok dile sahip ülke olarak rekoru elinde tutmaktadır. Diğer üç dev olan Avustalya, Meksika ve Brezilya'yı da eklersek,

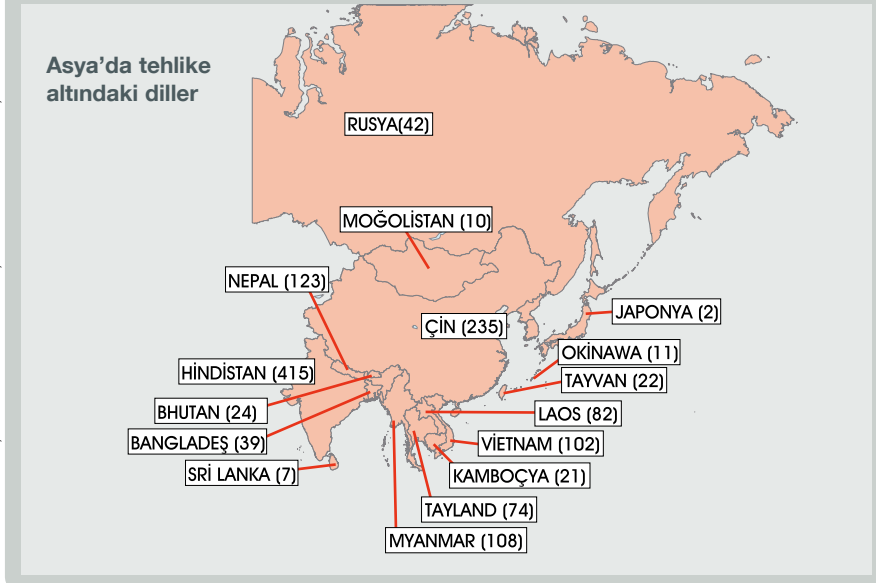
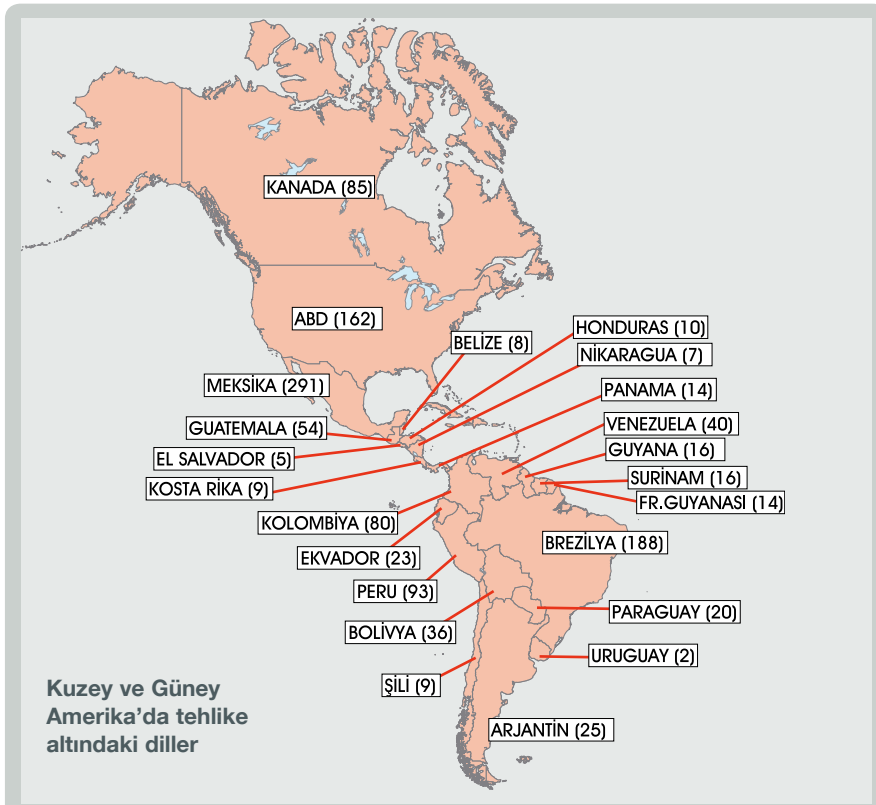
bilinen bütün dillerin yüzde 70'inden fazlası sadece 20 ülkede konuşulmaktadır. Bu bölgelerin aynı zamanda dünyanın canlı türlerinden çoğunu barındıran ormanlara ev sahipliği yapması tesadüf değildir. Bu ormanlar, dünya dillerinin çoğunluğuna olduğu gibi, türlerinden yüzde 50- 90'ına sahiptir. Yani bu bölgelerin korunamaması, dünya üzerindeki canlı türlerinin ve yerel halkın binlerce yıldır biriktirmiş olduğu bilginin, yani dillerinin kaybolmasına neden olacaktır.

Bugünlerde canlı türlerinin ortadan kalkma hızı yılda 60-90 bin tür arası olarak hesaplanabiliyor. Bu hız, insan müdahalesinden önceki, yani zemin hızı denen hızın 50 bin katıdır! Bu türlerin ortadan kalkmasıyla, civarında yaşayan yerli halkın yaşam alanı tehlikeye girdikçe, gitgide daha fazla dilin kaybolduğuna şahit oluyoruz. Bugün televizyonun karşısında, bize sadece sıradan rakamlar gibi gelen bu tür ve dil katliamının sonuçlarının nasıl bir felakete yol açacağını anlayamamamızın nedeni belki de kendi ekosistemimize artık tamamen

Avrupalıların istilasından önce, Peru'da konuşulan yüzlerce yerli dili vardı. Zaman içinde İspanyolca hâkim dil konumuna geldi. Günümüzde Peru'da konuşulan yaklaşık 93 dil vardır. Ancak Amazon ormanlarında ve And Dağları'nda keşfedilmemiş daha birçok dil olduğu düşünülüyor. Titikaka Güney Amerika'nın en yüksek gölü; Bolivya ile Peru arasında (karşı sayfada). Papua Yeni Gine dil çeşitliliği ve yerli topluluklar bakımından çok zengin. Mount Hagen şehrinde düzenlenen Sing-sing festivalinde amaç birbirlerinden farklı kültürlere sahip bu küçük yerli toplulukları tanıştırmak ve kaynaştırmak. Bu nedenle festival çok renkli görüntülere sahne oluyor (üstte).

UMUT KAÇAR

K. DAVID HARRISON, WHEN LANGUAGE DIES, OXFORD UNIVERSITY, 2007.

U. KAÇAR

yabancılaşmış oluşumuzdur. Örneğin, ünlü bilim adamı E. O. Wilson, yaşayan hayvanların yüzde 85'ini oluşturan böcekler yok olacak olsa, insanlığın birkaç aydan fazla devam edemeyeceğini söylüyor. Ekosistemdeki her şeyin birbirine ne kadar bağlantılı olduğunu anlamamızın zamanı geldi artık!

Dillerin Yok Oluşu

Bir dilin varlığının son bulmasının ilk biçimi, o dili konuşan insanların varlı-

ğının son bulmasıdır. Örneğin Avrupalılar, Amerika'ya yayıldıklarında yerlilerin yüzde 50 ile yüzde 90'ı arasındaki bir bölümünü öldürdüğü tahmin edilebilen salgın hastalıkları başlatmışlardı. Orta Meksika nüfusu, 1519'da muhtemel 25 milyondan 1580'de 2 milyona düştü. Avustralya yerlilerinin de başına benzer katliamlar gelmiş, Avrupalı istilacılar tarafından avlanmış, öldürülmüş, hapsedilmiş ya da topraklarından sürülmüşlerdi. 1788'de 750 bini geçen yerli nüfusu

1888'de 60 bine düşmüştü. Bu durumda konuşucuları ölen diller de onlarla beraber kaybolmuştur. Bunun benzeri durumlar hâlâ birçok küçük yerel topluluğun başına gelmektedir.

Günümüzde çoğu dilin ölümü başka bir dil ya da kültür tarafından kuşatılmaya maruz kalışı sonucu yavaş yavaş gerçekleşiyor. Yani kendi dillerinden bir başka dile geçiş sonucu oluyor. Kaynak denetiminin yabancılara kaptırılması gibi küçük bir değişiklik, dil ve

Süryani alfabesi sağdan sola doğru yazılıyor ve 22 harften oluşuyor. Süryanice, Arapçanın yayılmasından önce Suriye ve Mezopotamya coğrafyasının hâkim dili olan Aramiceden türemiş, eski bir dil. Ancak günümüzde bu dili konuşanların sayısı gitgide azaldığı için tehlike altında. Dünya genelinde yaklaşık 200 bin kişi tarafından konuşuluyor. Türkiye'de 17 bini aşkın Süryani var. Bu sayının çok büyük bir bölümü de İstanbul'da yaşıyor. Kumkapı Kilisesi'nde çocuklar Süryanice eğitim de alabiliyor (üstte ve karşı sayfada).

Lazca, eski Kolhis dilinin devamı olduğu sanılan, Zanik bir Kafkas dilidir. Bazı araştırmacılara göre Türkiye’de 250 bin Laz yaşıyor; bunların 150 bini Lazca konuşabiliyor. Rize-Ardeşen’in Tunca beldesinden Şorah Yaylası’na göç etmiş dede ile torunu da Lazca konuşanlardan (üstte). Eşyaları sırtında yürüyerek Ardeşen’in Tobamzga Yaylası’na çıkan Laz kadınları da bu dili konuşanlardan (altta).

kültür anlamında korkunç sonuçlara neden olabiliyor. Egemen toplumlar azınlıkları köleleştirerek, onları bağımlı bir role zorlayarak ve toplumlarının bağlı olduğu kaynaklara el koyarak kendi dillerine geçişi zorunlu kılıyor. Bazen bu geçiş gönüllü de olabiliyor çünkü baskın olan kültür, ekonomik ve sosyal açıdan gençlere daha çok avantaj sağladığı için, gençler kendi anadillerini öğrenmeye başlıyor. Sibiryada dillerinden biri olan ve şu an sadece 30 kişinin konuştuğu Ös dili konuşucularından Vasya Gabov, gençken yerli olmaktan ve dillerini konuşmaktan nasıl utandıklarını ve bu şekilde öz dillerini konuşmayı bırakıp Rusçaya geçtiklerini anlatmıştı. Ama şimdi, artık son konuşucularından biri olarak Ös dilini çocuklarına öğretmemenin pişmanlığını yaşıyor.

Tabii gençler kendi dillerini konuşmaktan her zaman gönüllü olarak vazgeçmez, çoğu zaman buna zorlanır. Diğer bir Sibiryada dili olan Tofa dilinin son konuşucularından Marta Kongaraev, hükümetin zamanında Tofaca konuşmayı yasaklayıp sadece Rusça konuşmaları

konusundaki baskılarını anlatmıştı. El Salvador’da 1932’de bir köylü ayaklanmasının ardından, kılık kıyafetinden yerli olduğu anlaşılan herkesi askerler toplayıp öldürmüştü. Bu şekilde 25 bin insanın öldürülmesinden sonra tanınmamak için yerliler dillerini konuşmaktan vazgeçmişti. Bu gibi baskılar hemen hemen tüm ulus devletlerinde olmuş ya da olmaktadır.

Bir dilden diğerine geçerken, bu geçiş bazen uzun bir zamana yayılabilir. Dil birdenbire kaybolmaz ama gençler anadillerini basitleştirmeye, diğer hâkim dilden kelimeleri içine katmaya başlar. Örneğin Avustralya’da gençlerin konuştuğu Dyirbal diline ilişkin bir çalışmada, yeni neslin havayla, coğrafyayla, törenlerle, akrabalıklarla ilgili kültürlerine özgü adları yitirmekte oldukları görülmüştür. Dyirbal dilinde, İngilizce “uncle”a karşılık gelen dört sözcük vardır: Muku “annenin ağabeyi” anlamına gelir, kaya “annenin küçük erkek kardeşi”, himu “babanın ağabeyi”, nukuma ise “babanın küçük erkek kardeşi” demektir. Ancak genç konuşucuların tüm bunların

Ladino: Türkiye Bir Dili Unutuyor

YAZI: IŞIL DEMİREL*

İspanyolcanın eski bir lehçesi Ladino, İspanyol kökenli Yahudilerin yani Seferadların 1492 yılında İspanya'dan kovulmalarından sonra göç ettikleri ülkelere taşıdıkları anadilleridir. Judeo-İspanyol yani Yahudi İspanyolcası olarak da bilinen Ladino, Türkiye'de yaşayan Yahudi nüfusunun önemli bir kısmı Seferad kökenli olduğundan, Türkiye Seferadlarının da anadili olarak süregelmiştir. Kovuldıkları tarihlerde davet üzerine Osmanlı topraklarına yerleşen Yahudiler, burada yaşadıkları uzun yüzyıllar sonunda unuttukları İspanyolca kelimeler yerine Türkçe kelimelerin sonlarına İspanyolca sesler ekleyerek kelimeleri İspanyolcaştırmış ve süreç içinde yalnızca Türkiye'de yaşayan Seferadlara özgü bir dil oluşmuştu.

Ladino, 1920'li yıllara değin Türkiye'de yaşayan Yahudilerin anadilleri olduğundan, Seferadlar tüm sözlü ve yazılı kültürlerini; masallarını, deyimlerini ve atasözlerini, efsanelerini, mutfak kültürlerini ve müziklerini bu dilde var etmişlerdir. Türkçenin 1920'lerde yaygınlaştırılması çabaları sırasında Yahudiler büyük baskılara maruz kalmış ve Ladino yerine Türkçenin kullanılmaya başlanmasıyla birlikte Ladino'yu anadili olarak benimseyen yaşlı nesil ile Türkçe ile yetişmiş genç nesil arasında bir kültür farkı oluşmuştur. Bugün ölmekte olan dillerden biri

Büyük Ada'daki ilk ve tek sinagog olan Hesed Le Avraam yazın adada yaşayan Musevi nüfusunun önemli uğrak yerlerinden. Sinagogda her sabah ve akşam dua okuma töreni yapılıyor.

olarak karşımıza çıkan Ladino, Türkiye'de yalnızca 50 yaş ve üzeri Yahudiler tarafından kullanılıyor ve köklü, uzun soluklu bir kültürü de içinde barındırıyor. Yalnızca Ladino dilinde anlam bulan kültürünü ve bu kültürün yok olma hikâyesini kendisi de bir Seferad olan Madam B. şu sözlerle anlatıyor:

"O zamanlar iki İspanyolca konuştu mu hemen kalkardı

eller havaya, 'Heeeeyyy Mada-ma, Mösyö! Türkçe konuş vandaşşş!' diye. Ya da arkasında sopa tutar sallardı böyle insanın üstüne üstüne. Zordu o zaman, bilmezsin birçok kelime ne demek Türkçede. Şimdi sen söyle börekas'ın Türkçesi nasıl söylenir? O börekastır işte. Börek değil ki. Börek denen tespide olur. Börekas tektir. Ya masapan? Marzipan da deriz biz. Demin

yedin ya bak biz ona masapan deriz işte. Ne diyorlar şimdi? Geçende getirdi benim primo-mun torunu Viki. Güzel, süslü bir kutu böyle biju kutusu gibi. Geldi bana eve. "Bak Tanti B. ne getirdim sana! Badem ezmesi seversin sen!" dedi. Anlamadım ne! Neden sonra kutu açıldı baktım masapan! Bak bu yediğin o kutudan işte. Güzel ama badem ezmesi değil bu masapan. Ben bilmiyorum yer mi Müslümanlar bunu? Bizim tatlımızdır bu diye biliyorum. Havrada bir düğün oldu mu, seremoni oldu mu biz dağıtırız bundan, neden, ağız tatlı olsun. Helva vardır Müslümanlarda, bu da onun gibi. Şarope blanco vardır bizde. Bilmem bilir misin? Çok güzel olur. Çanakkale'de Türkler bile öyle bilir onun adını. Bembayaz zahmetli bir tatlıdır. Bayramlarda yapılır. Zahmetlidir, zor iştir. Herkes tutturamaz lezzetini. Sütle suyla karıştırıp yapılır ama macun gibi kaskatı olur. Kaşıklar yersin onu. Yeni nesil beyaz tatlı deyip geçiyor. Ama değil. Şarope nasıl denir şurup gibi, reçel gibi denir bizde. Kahve misafiri olunca çıkarılır yanına. Kâseye koyar getirirsin, içine de kaşıklarını. Bir de boş kâse koyarsın yanına, içinde soğuk suyla. Yiyecekten sonra. Şimdi bunca âdeti var bunun. Türkçesi olur mu sen söyle!"

(*) IŞIL DEMİREL, YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ ANTROPOLOJİ BÖLÜMÜ ARAŞTIRMA GÖREVLİSİ

Brezilya'da Amazon ormanlarının derinliklerinde yaşayan Zo'eler, ormanın içindeki bahçelerinde meyve ve sebze yetiştiriyorlar. Dünya üzerindeki en büyük yağmur ormanı olan ve en çok canlı çeşidini besleyen Amazon ormanları ekosistem için hayati bir önem taşıyor. Ancak ticari çıkarlar için hızla yok ediliyor (üstte). Zo'eler ilk kez yabancılarla 1987'de iletişime geçmiş. Bilinen orman kabileleri arasında en yalıtık yaşayan topluluk. Ancak bölgeye yaklaşmakta olan maden şirketleri yaşam biçimlerini tehdit ediyor (altta).

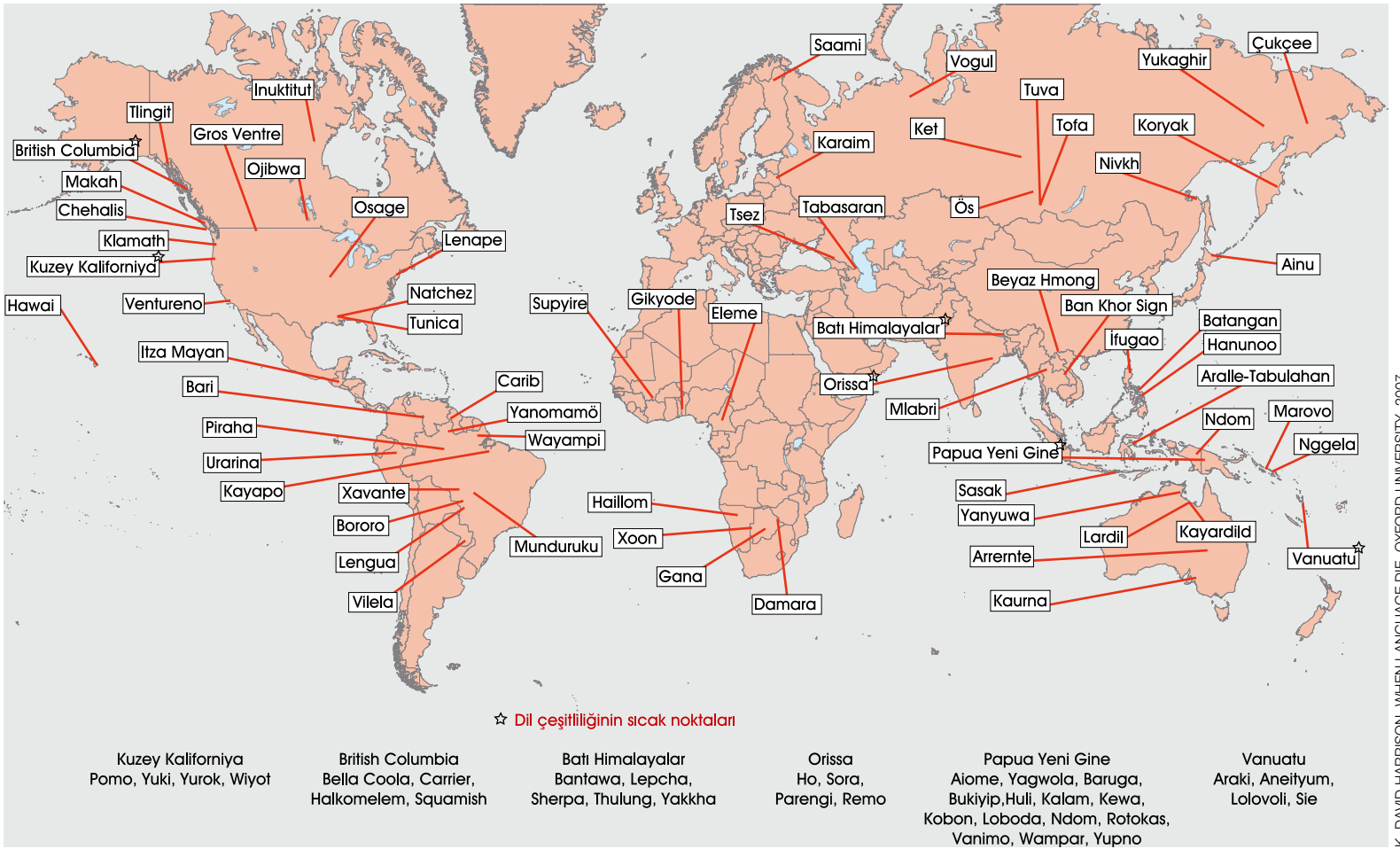

yerine “uncle” sözcüğünü kullanmayı tercih ettiği görülmüştür. Birçok gele-neksel terim böyle yavaş yavaş kaybolur-ken, sonunda dil bütünüyle yitip gitmek-te, hiç konuşulmamaktadır.

Kısacası, insanların yaklaşık 10 bin yıl önce eşitlikçi olan avcı derleyici yaşam tarzından tarıma geçmesiyle mülkiyet sistemi başlamış ve topluluklar arasında-ki eşitlik ilk defa bozulmuştu. Bu durum kimi dilleri hâkim konumuna geçirdi (örneğin Afrika'da Bantu dili). Son yüz-yıllarda ise sanayi devrimi ve sömürge-cilikle birlikte ekonomik olarak güçlü toplumlar iyice öne çıkmış, böylece yerli halkları kendilerine bağımlı kılarak dil-lerini, kültürlerini yavaş yavaş bırakma-ya zorlamıştır. Oysa kendi küçük grupla-rında, yaşamlarını dışa bağımlı olmadan sürdürebilen topluluklar dillerini rahat-ça koruyabiliyorlar.

Yitirilen Bilgi

Küçük insan topluluklarınca konu-şulan diller hakkında, bu dillerde ancak

Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzeyinde yaşayan Seneca Kızılderilileri, adlarını ünlü Romalı filozof Seneca'dan alır. Bu adı onlara bölgeye ilk gelen Batılılar vermiştir, çünkü sahip oldukları demokratik yapı, onlara Seneca'nın düşüncelerini çağırıştırmıştı. Buna karşılık, aynı beyazlar, ülkedeki Kızılderili halklarının yüzde 90'ını ortadan kaldırdılar.

birkaç yüz sözcük bulunduğu gibi birçok basmakalıp önyargı var. Oysa örneğin, 1778'de Kaptan Cook, Hawaii Adası'na ayak bastığında, Hawaiiililer adalardaki balıklar hakkında büyük olasılıkla bugün bilim insanlarının bildiğinden daha fazlasını biliyorlardı ve deniz yaşamı hakkında yüzlerce sözcüğe sahiptiler.

Uzak, küçük köylerde yaşayan sözde ilkel kültürlerde konuşulan dillerin o kadar karmaşık ve eklemlili olabilmesi birçok Batılıya şaşırtıcı gelmiştir. Sömürge yönetimleri ve misyonerler, yerli dillerin daha az değer taşıdığı yönündeki kanıtlarını her fırsatta haklı çıkarmaya çalışmışlardır. Oysa bir dilin, teknolojik olarak ya da politik olarak karmaşık olmayan bir toplumda konuşuluyor diye basit bir yapısı olacağını varsaymak açık bir yanılgıdır. Brezilya'da ve Kolombiya'da birçok halkın konuştuğu Tuyuko dilinde, İngilizcede ancak tek bir zamanla söylenebilecek bir cümle, beş ayrı eylem kipi getirilerek ek anlamlarla söylenebilir.

Örneğin: Diiga ape-vi: Futbol oynadığını gördüm (görsel). Diiaa ape-ti: Oynu ve onun oynadığını duydum ama

görmedim (görsel olmayan). Diiga ape-yi: Oynadığının kanıtlarını, mesela oyun alanında ayakkabısının izini gördüm ama oynadığını görmedim. Diiga ape-yigi: Haberi başka birinden aldım (aktarılmış). Diiga ape-hiyi: Futbol oynamış olduğunu kabul etmek akla yatkın.

Yirminci yüzyıl başlarındaki kimi bilim insanları ilkel dillerden çoğunda soyut terimlerin yokluğundan bahsederken, kendi dillerini bu açıdan değerlendirmekten yoksundu. Örneğin İngilizcede ve Türkçede hem eli hem kolu ya da hem ayağı hem bacağı bir dış organ olarak anlatan soyut bir terim yoktur. Oysa birçok Avustralya-Endonezya dilinde böyle terimler vardır. Benzer bir örneği, İngilizce konuşanların soyut düşünmekten yoksun olduğunu ileri sürmek için kullanmak saçma olurdu. Kayıp dilleri inceleyen yeni bilimciler, gerçekte hiçbir dilin diğerinden üstün olmadığını, özü bakımından zayıf dil diye bir şeyin bulunamayacağını söylüyorlar. Ayrıca değişen koşullar karşısında doğası gereği hayatını sürdüremeyecek bir dil de yok. Bir dilin söz varlığı, o kültürün

Avrupalılar Avustralya'ya gelmeden önce, 250'ye yakın yerli dili konuşuluyordu. Yaşadıkları katliamlar ve maruz kaldıkları baskılardan sonra, bunların çoğu yok oldu. Avustralya'nın en eski sahipleri Aborijinlerin kutsal düş zamanı yerleri desenlerle süslü (üstte). Bo dili, 10 büyük Andaman dilinden biriydi. Bu dilin son konuşucusu olan Boa Sr.'ın 2010'da ölmesiyle bu dil de kaybolan diller arasına katıldı (altta).

dünyayı anlamlandırmasını yansıtır ve her bir dil, insan zihninin zengin yaratıcılığını gösterir.

Farklı dillerdeki sözcükler bize o kültürü anlattığı gibi, bu dillerdeki çeşitli dilbilgisi yapıları da bize kültür hakkında önemli bilgiler verir. Örneğin, birçok Okyanusya dilinde, sahip olanla sahip olunanın arasındaki ilişkinin doğasına

atıfta bulunan terimlerle, devredilebilir ve devredilemez iyelik diyebileceğimiz iyelik türleri vardır. Bütün adlar, konuşunun denetimi altında (devredilebilir) ya da denetimi dışında (devredilemez) olduklarına göre düşünülür. Neyin devredilebilir, neyin devredilemez olduğu ise dilden dile değişim göstererek mülkiyet, sahiplik ve benzeri kültürel inanışlar hakkında bize bilgi verir. Örneğin Hawaii dilinde toprağın devredilemez sınıfında oluşu bize, adalıların ata topraklarına derinden duydukları bağı anlatır. Ana babalar ve birtakım başka akrabalarla, vücut kısımları devredilemezken, kocalar, karılar ve çocukların devredilebilir olması bize Hawaii kültürü hakkında çok şey anlatır.

Bir başka örnek vermek gerekirse, Avustralya dillerinden Dyirbal dilinde ad sınıfları kültürel inanışlara bağlıdır. Geleneksel Dyirbal dilinde her sözcük bir sınıflamaya aittir ve o sözcük sınıfını belli edecek eklerle kullanılır. "Bayi" sınıfı erkekleri kanguruları, yarasaları, yılanların çoğunu ve Ayı içerir. "Balan" sınıfı kadınları kuşları, ateşle ya da suyla ilişkili her şeyi, yıldızları ve güneşi içerir. "Balam" sınıfı bütün yenebilir meyveleri

Yazının Gölgesindeki Kültür

YAZI: AYŞE HİLAL TUZTAŞ*

Çok gezen mi bilir yoksa çok okuyan mı? Net bir cevabı olmadığını bilmemize rağmen sıkça kullandığımız bir ifadedir. Çok gezenler yazılı bilginin önemini göz ardı etmiyor gibi görünse de bir şeyi iyi öğrenmenin yolunun görmek ve yaşamaktan ileri geldiğini savunurlar. Çok okuyanlar ise gezerek harcayacakları vakitte başkalarının tecrübe ve deneyimleriyle daha kısa zamanda daha fazla ve çeşitli bilgi ile donanabileceklerini düşünürler. Aslında ikisinin de gerekli ve önemli olduğu kesindir ancak nedense görerek öğrenmek daha basit, yazıya geçirilmiş bilgiyi okuyarak öğrenmek ise daha zahmetli bir uğraş gibi görülür.

Oysaki dünya üzerinde yazıya geçirilmemiş, başka bir ifade ile kayıt altına alınmamış birçok topluluk, birçok kültürel uygulama ve ritüeller olduğu bilinmektedir. Bu topluluklar, modern okullarda eğitim görmemiş olabilirler ancak çevre-

leriyle olan uyumlu ilişkileri ve gözlemleri sayesinde insanlığa öğretecekleri çok değerli bilgilerle sahiptirler.

Günümüzde bunun en canlı örneklerinden biri Türkiye’de göçer yaşamı büyük bir özveriyle sürdürmeye çalışan Sarikeçili Yörükleridir. Yıllardır bin bir güçlkle develeri ve keçileri ile yollar kat eden Yörükler bugün

Sarikeçililer, keçilerini çıkardıkları sesten bile ayırt edebiliyorlar. Havalar ısınmaya başlayınca da onları kırkıyorlar.

değişen fiziksel şartlar nedeniyle traktörleri ve kamyonları ile sınırlı bir bölgede göçe devam ediyor, zorlansalar da yerleşmek için direniyorlar.

Deve sayısındaki azalma ile birlikte artık deve için yapılan gübürdek çanları, duluk ve yüz çanları kullanılmıyor. Devenin süslenmesi için kullanılan yıllan boncuklu “keydirme”ler yapılmıyor, devenin semeri olan “havut”unu yapan usta yetişmiyor, deveye yük sararken kullanılan “gatibi kolanlar” kullanılmıyor, develerin üzerine sarılan “yanışlı” desenli giysi konulan “ala” çuvallar, “dimi” yiyecek çuvalları ve onların üzerlerine serilen çullar dokunmuyor, deve tüyünden yorganlar yapılamıyor. Artık çuvallarda yükü dengelemek için “denk yapılmıyor”, eskisi gibi çuvallara eşyalar yerleştirilmiyor “çoğşurulmuyor”. Sadece develerin sayısındaki azalma bile hem maddi unsurlarda hem de dilde kelime kayıp-

larına neden oluyor. Sarikeçili Yörükleri “hıştınıp” göçerlikten vazgeçmeseler de sözlü kültüre sahip bir toplum oldukları için bu bilgiler de Yörüklerin belleklerinde kaybolmaya mahkûm gözüküyor. Örnekleri çoğaltmak mümkün olsa da asıl olan göçle yoğrulmuş bu göçer hayatın tecrübesinden faydalanmak gerektiği. Doğa ile sürdürülen bu yaşamda göçerin hayvanlarla ve doğa ile kurduğu bağın anlaşılabilmesi.

Bu ve benzeri birçok konu ve toplulukta kültürel kayboluşa dur diyebilmek için daha çok gezmek, görmek, okumak ve yaşananları daha sonraki nesillere ulaştırmak için yazmak gerekiyor ki bu sayede insan, çevresine ve dünyaya olan kişisel görevini yerine getirebilsin, dünya kültür mirasına katkısını sunabilsin, kişisel “göç”ünü sürdürebilsin...

(*) AYŞE HİLAL TUZTAŞ, YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ ANTROPOLOJİ BÖLÜMÜ ARAŞTIRMA GÖREVLİSİ

Türkiye’de Tehlike Altındaki Diller

UNESCO’nun yayınladığı Tehlike Altındaki Diller Atlası’na göre Türkiye’de bu başlık altına giren 15 dil ve tamamen kaybolmuş 3 dil var. Siirt’e bağlı Hertevin köyünde konuşulan ve adını da bu köyden alan Hertevin dili yok olmaya yüz tutmuş diller içinde en kritik durumda olanı. Kuzeydoğu Arami dilleri arasında olmasına karşın, diğerlerinden oldukça farklı olan bu

dili konuşanların sayısı 1999’da bin civarındaydı.

Gagavuzca, Türkiyeli Yahudilerin konuştuğu Ladino ve Süryanice de ciddi anlamda tehlikede olan diğer dillerin içinde gösteriliyor.

Abazaca, Hemşince, Lazca, Pontus Yunancası, Roman (Çingene) dilleri, Süryaniceye benzeyen Suret dili ve Ermenice de kesinlikle tehlike altında olan diller

arasında sayılıyor. Bu dillerden bazılarını konuşanların sayısı çok olsa bile, genç kuşakların artık konuşmuyor olması onları tehlike altına sokuyor. UNESCO araştırmasında Adige, Kabarcı-Çerkes dilleri ve Zazaca da zaman içinde tehlike altına girebilir durumda olarak belirtiliyor.

Ayrıca Türkiye’de son yıllarda kaybolmuş üç dil olduğu biliniyor. Kafkas dil ailesine

bağlı Ubıhça, bu dili konuşan son kişi konumunda olan Tefik Esenç’in ölümüyle yok oldu. Doğu Süryani dillerinden olup, Diyarbakır Lice’deki Kamışlı köyünde konuşulan Mhlaso dili de, Suriye’ye göçen köylülerden İbrahim Hanna’nın 1995’te ölümüyle ortadan kalktı. Kapadokya bölgesinde konuşulan Kapadokya Yunancası da kaybolan diller arasında.

Okyanus adalarında yaşayan ve geçimlerini sağlamak için denize bağımlı olan halklar, balıkçılık ve balık çeşitleri konusunda zengin birer bilgi kaynağıdır. Kullandıkları geleneksel balıkçılık teknikleri, yüzlerce yıllık bilgiye dayalıdır ve hiçbir türe soyunu tehdit edecek düzeyde yüklenmeksizin ekosistemi korur. Bu halkların çoğu, balık türlerinden evrelerine, olta çeşitlerinden değişik sandallara kadar birçok balıkçılık olayına değişik adlar verir. Bu konudaki bilgileri ve kelime zenginlikleri Batı biliminin boy ölçüşmeyeceği kadar çoktur. Endonezya'nın doğusunda Raja Ampat'ı oluşturan adalarda da balıkçılık zengin bir geleneğe yaslanıyor.

ve bitkileri ve tütünleri içerir. "Bala" sınıfı ise beden parçalarını, hayvan etini, ağaçların çoğunu ve taşları içerir. Bu sınıflamanın dışarıdan birisi için tam bir anlamı olmayabilir. Oysa sınıflama içinde kuşların neden ilk ulamda hayvanlarla birlikte değil de, ikinci sınıfta kadınlarla birlikte olduğunu anlamak için Dyirballere göre kuşların ölmüş kadınların ruhları olduğunu bilmek gerekir. Kuşlarla kadın ruhları arasındaki yakınlık Dyirballerin kültürel yansıması olarak dillerini de etkilemiştir.

Ürdün'de yaşayan göçebe Bedeviler "gitmek" fiili için iki ayrı kelimeye sahiptir, "yisarrib ve yigarrib" yani doğuya gitmek ya da batıya gitmek. Çünkü Bedevilerin hayvansal ürünleri elde etmesi doğudan ya da batıdan gelecek yağmurlara bağlıdır.

Büyük Osyanus'taki Vanuatu adalarının kuzeydoğusunda konuşulan Lolovoli dilinde benzer bir şekilde "gitmek" fiili için üç ayrı sözcük vardır. Bu adalarda coğrafya çoğu zaman engebeli olduğu için "gitme" eyleminin aşağıya mı, yukarıya mı, yoksa aynı yükseklikte ileri mi olduğunu bilmek önemlidir. Aşağıya git-

mek "hivo", yukarıya gitmek "hage", ileri gitmek ise "vano"dur. Örneğin, anneniz sizden arkadaşının evine bir sepet hindistancevizi götürmenizi isterse, onun seçtiği sözcükten gidilecek yönün yukarı doğru dik bir yürüyüş mü yoksa aşağıya doğru mu olacağını anlayabilirsiniz.

Bütün bu zenginlikler günümüzde, yerli halkların geleneksel yaşam biçimlerinden koparılıp "modernleştirilmeye" çalışılması yüzünden kaybolmak üzere. Dilleri kurtarmak istiyorsak, öncelikle geleneksel bilgiye değer vermeli ve bu çeşitliliğin açtığı kapıları görmeliyiz. Yöresel halka daha fazla güç kazandırıp, gerçek seçim hakkını onlara vererek, kendi dillerini serbestçe kullanma hakkını tanımak, bu dilleri korumanın tek çözümüdür. Kendi çevrelerinde yüzlerce yıldır yaşamış olduklarına göre, gerek duyulan pratik bilgi yerel halktadır ve üstelik ekosistemin korunması için yerel halka güvenmek dünya için de daha sağ duyulu bir seçim olacaktır. Yok olan her dil, dünyamızın ve ondan da önemlisi, yüreğimizin kapanan bir kapısıdır ■

(*) SELCEN KÜÇÜKÜSTEL, YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ, ANTROPOLOJİ BÖLÜMÜ, DOKTORA ÖĞRENCİSİ.